

УДК811.161.2'367.623

Оксана Радько

ОСОБЛИВОСТІ ТВОРЕННЯ СТУПЕНІВ ПОРІВНЯННЯ ІНДИВІДУАЛЬНО-АВТОРСЬКИХ ПРИКМЕТНИКІВ В УКРАЇНСЬКИХ ПОЕТИЧНИХ ТЕКСТАХ ХХ–ХХІ СТОРІЧ

Розглянуто теоретичні основи ненормативного ступенювання індивідуально-авторських прикметників в українській поезії ХХ–ХХІ сторіч як ефективного засобу створення граматичного значення оцінки. Із творів українських поетів виокремлено основні морфемні типи використання форм ступенів порівняння прикметників для вираження значення оцінки.

Ключові слова: індивідуально-авторський прикметник, категорія ступенів порівняння, норма, ознака, українська поезія ХХ–ХХІ сторіч.

Постановка наукової проблеми та її значення. Поетичне мовлення ХХ–ХХІ сторіч – невичерпне джерело появи різноманітних мовних інновацій, зокрема індивідуально-авторських лексичних новотворів. Серед okazіонального словотворення вагоме місце займає ад'єктивна номінація. У поетичному мовленні роль прикметників загальновідома: вони зазвичай «урізнобарвлюють», увиразнюють текст, роблячи його художнім відбиттям дійсності.

У наукових працях визначають лінгвістичну природу індивідуально-авторського прикметника шляхом конкретизації його диференційних ознак, із-поміж яких чи не найголовніша його ненормативність. Основним порушенням мовної норми у сфері функціонування прикметника сучасної української мови є утворення ступенів порівняння від відносних та присвійних прикметників, що відбувається здебільшого через розширення значення слів та нашарування переносних значень, а також для досягнення певного стилістичного ефекту, підсилення впливу висловлення [11, с. 197], пор. у мовотворчості поетів аналізованого періоду: *У солов'їв дзвінкіші голоси, / Їх заспіви **криштальніші** й солодші.* (В. Мисик); *Всі в **найзірчанішу** барву вбрані, / красні берестки, як з неба.* (В. Барка); *Чи наді мною небо розімкнеться, / **щонайсердечніша**, люблю тебе.* (В. Стус). Ці, так би мовити, граматичні новотвори є відображенням мовного смаку епохи й дають змогу не лише чіткіше окреслити норму й зафіксувати нові мовні явища, але й глибше зрозуміти взаємодію складних мисленнєвих та мовних процесів.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Особливості творення ступенів порівняння okazіональних прикметників стали об'єктом вивчення в працях багатьох дослідників (Ж. В. Колоїз, Г. М. Вокальчук, Д. В. Рязанцевої,

Н. М. Костусяк, Л. І. Шутової, Т. Г. Юрченко, О. М. Рудь та ін). Однак граматичні засоби вираження категорії оцінки цих одиниць в українському мовознавстві вивчені фрагментарно. **Метадослідження** полягає в аналізі ненормативного ступенювання індивідуально-авторських прикметників в українській поезії ХХ–ХХІ сторіч як ефективного засобу створення граматичного значення оцінки.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування результатів дослідження. Прикметник – це «найчисельніша після іменників армія слів» [2, с. 158], за допомогою яких вербалізується виявлена в процесі суспільно-трудової діяльності ознака предметів. Прикметник охоплює різноманітні ознаки: одні з них є власне ознаками, інші – ознаками граматичного характеру, які тільки в певній синтаксичній позиції набувають таких семантичних і морфологічних властивостей [4, с. 157]. Виступаючи атрибутом того чи того предмета, ознака може виявляти в різних ситуаціях більшу або меншу міру інтенсивності, іншими словами, «міра ознаки є специфічним денотативним (реальним) значенням, ознака як властивість предмета неможлива без своєї якісної та кількісної градації – спеціального виміру інтенсивності і повноти» [1, с. 101]. Відтворення такої співвідносної міри інтенсивності ознаки предметів здійснює граматична категорія ступеня вияву ознаки прикметників, яка «вказує на рівень та інтенсивність вияву ознаки одного предмета відносно іншого або ознаки того самого предмета в різний час» [5, с. 104].

У сучасній лінгвістиці категорія ступенів порівняння не має однозначного трактування щодо граматичного статусу, обсягу, парадигми. З одного боку, її інтерпретують як словозмінну, оскільки нульова, компаративна і суперлативна форми не розрізняються між собою за лексичним значенням (напр., прикметникові форми типу **щедрий, щедріший, найщедріший** мають те саме лексичне, але різні морфологічні значення), тобто «за характером регулярності творення і узагальненим значеннєвим наповненням відприкметникові якісні прикметники певною мірою наближаються до словозмінних за суттю форм ступенів порівняння» [13, с. 120]. З іншого боку, категорію ступенів порівняння відносять до словотвірних, вважаючи, що ступені порівняння розрізняються лексичним значенням, мають різні словотвірні засоби його вираження і через це є різними лексемами [5, с. 105]. Окремі дослідники категорію ступенів порівняння трактують як міжрівневу (морфолого-синтаксико-словотвірну), оскільки їй притаманні ознаки, пов'язані з морфологічним, синтаксичним і словотвірним рівнями граматичної системи [3; 10].

Дискусійним на сьогодні залишається питання про кількість грамем цієї категорії, різницю між ними. Одні мовознавці вважають, що «категорія ступенів порівняння реалізується в двох грамах – вищому і найвищому ступенях порівняння» [3, с. 139; 15, с. 370–371; 7, с. 269], інші – розглядають три грами категорії співвідносної інтенсивності ознаки: нульовий

ступінь, компаратив та суперлатив [14, с. 156; 1, с. 103]. Термін «нульовий ступінь», який протиставляється першому й другому ступеням порівняння, запропонували вживати для позначення початкової форми прикметника автори академічного видання «Сучасна українська літературна мова. Морфологія» за заг. ред. І. К. Білодіда (К.: Наук. думка, 1969) [14, с. 156]. О. К. Безпояско, К. Г. Городенська, В. М. Русанівський для позначення вихідної (початкової форми прикметника) вживають терміни «звичайний», «помірний» ступінь [1, с. 103]. В. В. Виноградов, В. О. Горпинич виокремили чотири ступені порівняння прикметників [2, с. 206; 5, с. 104–105], додавши до вищеназваного переліку абсолютний ступінь вияву ознаки (елатив), що означає безвідносну до порівняння абсолютну, крайню, граничну міру вияву ознаки. Кожен із цих поглядів має свої переваги, проте незаперечним є те, що категорії ступенів порівняння властиві лише одиницям зі значенням якості, оскільки до семної структури якісних прикметників входять семи 'оцінка' та 'інтенсивність'. Сема 'оцінка' в більшості якісних ад'єктивів є диференційною. Наявність у семній структурі семи 'інтенсивність' сприяє можливості якісних ад'єктивів мати ступені порівняння та здатності приєднувати до себе прислівникові поширювачі [9, с. 10]. Відповідно міру інтенсивності ознаки, її кількісний вияв передають тільки якісні прикметники, відносним прикметникам ці величини не властиві [1, с. 102]. Однак у корпусі якісних прикметників носіями семантико-граматичних значень інтенсивності та кількості ознаки є не весь склад лексем, а тільки похідні групи назв, які характеризують предмет за зовнішніми й внутрішніми властивостями [1, с. 102].

Проте матеріали нашого дослідження переконливо засвідчують активне творення в українській мові форм компаратива та суперлатива практично від будь-якого прикметника. Цьому сприяє набуття таким лексемами якісного значення внаслідок метафоризації їхньої семантики [12, с. 197]. У зв'язку з цим Ж. В. Колоїз зауважує, що всупереч обмеженням, накладеним мовною системою, у власне комунікативному просторі, у конкретних ситуаціях спілкування мають місце випадки, коли репрезентантами категорії співвідносної інтенсивності ознаки стають морфологічні слова з частиномовним значенням атрибутивності, що виражають ознаку предметів опосередковано, через відношення до інших предметів, а також ті якісні, які згідно з морфологічними нормами позбавлені градації якісної ознаки [8, с. 202–203].

Поетичні тексти ХХ–ХХІ сторіч засвідчують використання проаналізованих прикметників як основи для утворення форм компаративна й суперлатива. Так, унаслідок суцільної вибірки ілюстративного матеріалу з художніх творів українських поетів аналізованого періоду виявлено такі морфемні типи використання форм ступенів порівняння прикметників для вираження оцінних значень:

а) прикметники, що виражають абсолютні, не порівнювані щодо міри вияву ознаки: *У тисячі подобах заховайся – / щонаймиліша /.../. Серпанком чарівниці покривайся – / **щонайживіша**, я знайду тебе.* (В. Стус); *А він іде в віках / і все **безсмертніший** щомиті.* (А. Таран); *Та й стільки літ ти жив зі мною у дружбі, / І знаєш все, усі мої **найскритші** тайни.* (П. Коломієць); *Сонця я жрець в пільмі ночі / На **найубожчій** землі...* (В. Поліщук); *Перлюструється полудень у нецікаву / В **найхронічнішу** з хронік, / наскрізь провінційну.* (Н. Диб'як) та ін.;

б) віддієслівні прикметники з часткою *не*, що називають постійні, незмінні стани й не формують ступенів порівняння: *Знов холод таємницю снів доправить / на край лісів **найнеквітніший**.* (В. Барка); *...пустися негостинних берегів / щоби колись за сотим кілометром / знайти **найнесходеннішу** з америк...* (Л. Мельник) тощо;

в) прикметники з префіксами *не-*, *без-*, *в-*, *а-*, *де*, *диз-*, *ір-*, що виконують функцію заміщення й виражають значення протилежності й не підлягають ступенюванню: *А **найвсвітніші** барви бравши, / вмить повторить горній образ.* (В. Барка); *Враз: галузками душі простертись, / та до сонця в тихі учні... / та від нього брати на обриві / приступець **найнедорожчий** – / тільки й місця: молитвам!* (В. Барка);

г) словосполучення іменника з прикметником, що не виконують функцію інтенсивності ознаки і не підлягають ступенюванню: *Біжить **найніжноводніша** до міста / блакитнокрильна!* (В. Барка); *Ряхтять квітчасті ряснобарвні луки, / **найряснобарвніші**, пізнаю вмить.* (В. Стус);

д) якісні та відносні прикметники, у яких інтенсивність вияву ознаки має словотворче вираження за допомогою суфіксів або префіксів, напр.: *Ваші поеми / доби фіолету / **найзапахущі**.* (І. Калинець); *Бо **найпребезумніші** з юдолі – / розточили вік на знади.* (В. Барка); *...руйнуйся, брамо / і башто міста, бо керує прямо / і тріскає зернина лиха, міна / **найпренесамовитіша**, – як і провина.* (В. Барка); *А **пребагряніші** рани крапляють: / від гілок і на щирцю.* (В. Барка) *Мов легенду творили **предотепніші** зодчі, / У їх творчому злеті мрілись крила жіночі.* (В. Ярмолук). Такі одиниці в узуальному словотворі не формують ступенів порівняння, оскільки вияв надмірної якості предмета, виражений за допомогою наведених словотворчих засобів, свідчить про його відповідний якісний стан.

Наведені приклади ілюструють продукування оказіональних форм від прикметникових основ за допомогою суфіксів *-іш-*, *-ш-*, які є формальними показниками вищого ступеня порівняння, або компаратива, а також від прикметникових основ, форманти яких (префікс *най-* і суфікс *-іш-*) експлікують граему найвищого ступеня інтенсивності ознаки, або суперлатива. Як бачимо, зазначені суфікси використовують у новій для них функції, що, на думку Д. В. Рязанцевої, спричиняє «з'яву «свіжого» уявлення про зображуваний предмет, і саме в такий спосіб виступають ефективним засобом творення значення оцінки» [1, с. 160]. Нетипові для

української мови форми вживання ступенів порівняння прикметників дослідниця не сприймає як okazіоналізми або аномальні форми слів, оскільки «тенденція до утворення форм компаратива та суперлатива від відносних прикметників із порушенням мовних норм не нова, а активізована на сучасному етапі розвитку української мови, що доводять приклади з народної творчості та творчості письменників-класиків» [11, с. 198]. Подібні морфологічні деривати – позанормативні утворення, які всупереч морфологічним нормам об'єднуються в градаційні ряди, напр.: *світанковий* – *оказ. світанковіший* (В. Барка), *життєствердний* – *оказ. найжиттєствердніший* (Л. Мельник), *променистий* – *оказ. Найпроменистіший* (В. Барка), *побожний* – *оказ. щонайпобожніший* (В. Стус), *святий* – *оказ. щонайсвятіший* (В. Стус), *вечоровий* – *оказ. найвечоровіший* (В. Барка), *справжній* – *оказ. щонайсправжніший* (В. Стус), *осінній* – *оказ. найосінніший* (В. Каневська). Пор. у інших контекстах: *До кісток пропахлі чебрецями, / Ми найодинокіші в світах...* (І. Павлюк); *Для мене найпроблемніша з проблем – / Проблема серця і чола народу.* (М. Вінграновський); *...пустися негостинних берегів / щоби колись за сотим кілометром / знайти найнесходеннішу з америк...* (Л. Мельник) та ін.

На відміну від узуальних компаративних та суперлативних форм, які репрезентують категорію співвідносної інтенсивності ознаки, okazіональні можуть мати за свою дериваційну базу не атрибутивні, а субстантивні вихідні одиниці. З позицій теорії дериваційних відношень такі похідні минають стадію прикметниковості й демонструють відносно елементарні формальні стосунки, опосередковані проміжним (віртуальним, уявним) елементом [8, с. 204]. Це явище поширене в художній практиці українських поетів ХХ–ХХІ сторіч, напр.: *...Твій борщ зробивсь борщішим набагато.* (Л. Костенко); *Такі орли, один орліший іншого.* (Л. Костенко); *Ось я свиня – то вже свиня! Од всіх свиней свиніша!* (П. Тичина); *Не пошкодує / води з криниці / серця свого, бо чим більше / черпатимуть із неї, / тим свіжішою / й джерельнішою / ставатиме вона.* (В. Кучерук). Утворення ступенів порівняння від іменникових основ із пропуском стадії прикметниковості, на думку Т. Г. Юрченко, посилює розмовний, знижений стиль мовлення [16, с. 140].

Ж. В. Колоїз зазначає, що дериваційною базою аналізованих морфологічних okazіоналізмів, із погляду теорії дериваційних відношень, формально виступають іменники, про що свідчать і конкретні мовленнєві ситуації, у межах яких похідна й вихідна одиниці звичайно представляють певні опозиції [8, с. 204] (пор.: *борщ* – *борщіший*; *орел* – *орліший*; *свиня* – *свиніший*; *джерело* – *джерельніший*). Це, на думку А. П. Грищенка, ще раз підтверджує, що «формально-граматичні відмінності між іменником і прикметником не споконвічні» [6, с. 16].

Усі наведені індивідуально-авторські прикметники ілюструють, що у відступі від норм є своя регулярність, свої правила та зразки різного ступеня вживаності. Оцінка щодо форм ступенів порівняння породжується

на основі невідповідності їх уживання нормам української мови, утворенні форм цих категорій від прикметників, які не підлягають ступенюванню, використанні нетипових для них словотвірних моделей. Можна говорити про певну граматику неуззального словотворення, зі своїми типами словотворення і певними способами порушення усталених словотворчих зразків [11, с. 198].

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Отже, okazіональні граматичні модифікації прикметників, які репрезентують категорію співвідносної інтенсивності ознаки, постають як своєрідні відхилення від норми, але окремі з них за умови їх стабілізації мовленнєвим узусом отримують «шанс» потрапити до мовної системи, оскільки виконують роль «тла» для нормативних випадків слововживання, дають змогу глибше пізнати специфіку мовленнєво-мисленнєвих процесів, інші – назавжди залишаються на рівні okazіональних явищ [8, с. 206].

Незважаючи на те, що тенденція ненормативного ступенювання форм прикметників в українській літературі не є новою, хоча вона й активізувалася в сучасному мовленні, досі однозначно не вирішеним залишається питання про те, до якої групи слів слід відносити нетипові для української мови форми вживання ступенів порівняння прикметників – до канонічних слів, чи okazіоналізмів, чи це особливий розряд слів, який займає проміжне місце між одиницями загальномовного словника й okazіоналізмами, що й визначає актуальність подальших студій у виокремленому напрямі.

Список використаної літератури

1. Безпояско О. К. Граматика української мови. Морфологія : підруч. / О. К. Безпояско, К. Г. Городенська, В. М. Русанівський. – К. : Либідь, 1993. – 336 с.
2. Виноградов В. В. Русский язык: Грамматическое учение о слове / В. В. Виноградов. – М. : Высшая школа, 1986. – 640 с.
3. Вихованець І. Р. Теоретична морфологія української мови : академ. граматики укр. мови / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська ; за ред. І. Р. Вихованця. – К. : Унів. вид-во «Пульсари», 2004. – 400 с.
4. Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1988. – 256 с.
5. Горпинич В. О. Морфологія української мови : підруч. [для студ. вищ. навч. закл.] / В. О. Горпинич. – К. : Академія, 2004. – 336 с.
6. Грищенко А. П. Прикметник в українській мові / А. П. Грищенко / АН УРСР; Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні. – К. : Наук. думка, 1978. – 207 с.
7. Жовтобрюх М. А. Курс сучасної української літературної мови : підруч. для факультетів мови і літератури педагогічних інститутів. Ч. I / М. А. Жовтобрюх, Б. М. Кулик. – 3-тє вид. – К. : Радянська школа, 1965. – 422 с.
8. Колоїз Ж. В. Українська okazіональна деривація : [моногр.] / Ж. В. Колоїз. – К. : Акцент, 2007. – 310 с.
9. Кононенко І. В. Лексико-синтаксичний потенціал прикметника у слов'янських мовах : автореф. дис. ... док. філол. наук : 10.02.03 / І. В. Кононенко. – К., 2009. – 38 с.

10. Костусяк Н. М. Категорія ступенів порівняння прикметників і прислівників / Н. М. Костусяк. – Луцьк : Редакційно-видавничий відділ «Вежа» Волинського держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2002. – 180 с.
11. Рязанцева Д. В. Ненормативне ступенювання прикметників та прислівників як характерна тенденція сучасної української мови / Д. В. Рязанцева // Лінгвістичні дослідження : зб. наук. пр. ХНПУ ім. Г. С. Сковороди. – 2011. – Вип. 32. – С. 195–201.
12. Рязанцева Д. В. Ступені порівняння прикметників як ефективний засіб створення граматичного значення оцінки (на матеріалі сучасної української публіцистики) / Д. В. Рязанцева // Вісник Дніпропетровського університету. Сер. : Мовознавство. – 2011. – Т. 19, Вип. 17(2). – С. 155–161.
13. Словотвір сучасної української мови : [моногр.] / [відп. ред. М. А. Жовтобрюх]. – К. : Наук. думка, 1979. – 406 с.
14. Сучасна українська літературна мова : морфологія / за заг. ред. І. К. Білодіда. – К. : Наук. думка, 1969. – 582 с.
15. Сучасна українська літературна мова : підручник / [А. П. Грищенко, Л. І. Мацько, М. Я. Плющ та ін.]; за ред. А. П. Грищенка. – [2-ге вид., переробл. і допов.]. – К. : Вища школа, 1997. – 492 с.
16. Юрченко Т. Г. Оказіоналізми у творчості Павла Загребельного: структурно-семантичний і стилістичний аспекти : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Т. Г. Юрченко. – К., 2003. – 259 арк.

Радько Оксана. Особенности образования степеней сравнения индивидуально-авторских прилагательных в украинских поэтических текстах XX–XXI веков. Рассмотрены теоретические основы ненормативного образования степеней сравнения индивидуально-авторских прилагательных в украинской поэзии XX–XXI веков как эффективного средства создания грамматического значения оценки. Описаны представленные в современной лингвистике взгляды относительно грамматического статуса, объема, парадигмы категории степеней сравнения, а также количества грамем этой категории, разницы между ними.

Из художественных произведений украинских поэтов анализируемого периода выделены основные морфемные типы использования форм степеней сравнения прилагательных для выражения оценочных значений. В результате анализа приведенных примеров сделан вывод, что подобные морфологические деривационные процессы являются ненормативными образованиями, которые вопреки морфологическим нормам объединяются в градационные ряды.

Проанализированы индивидуально-авторские прилагательные, образованные не от атрибутивных, а от субстантивных исходных единиц, и демонстрируют относительно элементарные формальные отношения, опосредствованные промежуточным (виртуальным) элементом.

Ключевые слова: индивидуально-авторские прилагательные, категория степеней сравнения, норма, признак, украинская поэзия XX–XXI веков.

Rad'ko Oksana. Features of Creation of Degrees of Comparison Individual and Authorial Adjective in Ukrainian Poetic texts XX–XXI Centuries. The theoretical bases of the deviant formation of the degrees of comparison of individual and authorial adjectives the Ukrainian poetry of the XX–XXI age as the effective way of creating estimation meaning are considered. Are described in modern linguistics views on grammatical status, volume, paradigm of category of degrees of comparison, and also amount of gramem of this category, differences between them.

From artistic works the Ukrainian poets of analysable period are selected basic morpheme types of the use of forms of degrees of comparison of adjectives for expression of

evaluation values. As a result of analysis of the resulted examples a conclusion is done, that similar morphological word-formation processes are the deviant formation, which despite morphological norms unite in gradation rows.

It is resulted individual and authorial adjectives which can have for it a word-formation base not attributive, but substantivni, initial units, and elementary formal relations, mediated an intermediate (virtual, imaginary) element, demonstrate relatively.

Key words: individual and authorial adjective, category of degrees of comparison, norm, feature, Ukrainian poetry of XX–XXI age.

Стаття надійшла до редколегії 21.01.2015